

Данило Шаренац

Цркве Београдске тврђаве као место сећања на 1915. годину

Апстракт: На основу проучавања успомена на одбрану Београда 1915. године, присутних у две православне цркве Београдске тврђаве, чланак оцртава неколико друштвених феномена међуратног југословенског друштва. Посебна пажња поклоњена је улози Српске Православне Цркве приликом формирања колективног сећања.*

У колективном сећању Београдска тврђава се данас обично не везује за Први светски рат. Ипак, тај период је оставио трага међу слојевитим наслеђем овог утврђења. Простор на коме се налазе храм Рождества пресвете Богородице, познатији као Ружица, црква Свете Петке, као и костурница бранилаца Београда из 1915. године, вишеструко је значајан за историчаре. Циљ овог чланка је да, посматрајући наведену целину кроз концепт *места сећања*, укаже на распон утицаја који је Први светски рат, и након свог завршетка, вршио на савременике. Чланком се жели подстаћи и размишљање о улози Српске Православне Цркве на формирање и одржање колективног памћења.

Интересовање за процесе сећања, памћења, али и заборављања, развијало се током читавог 20. века, у различитим наукама. Као последица, настала је потпуно нова, међугранска, дисциплина друштвених наука, *култура сећања*, са сложеном теоријском поставком и јасно дефинисаним терминима попут: *сећања, памћења, колективног сећања* и *места сећања*.¹ Радови француског историчара Пјера Норе су посебно битни за ову дисциплину. Његов пројекат, у коме је учествовало више од 120 научника и који је трајао читавих 8 година (1984-1992), имао је за циљ утврђивање *места сећања* француске нације. Наиме, његова намера је била да се помоћу пописивања и анализе, битних места и традиција проникне у систем вредности француске нације. Нора је наглашавао да га не занима реконструкција догађаја, већ анализа њихове употреба тј. злоупотребе. Сходно овим жељама, Нора је створио нови концепт, који је 1993. године и уведен у француски речник: *место сећања* (*les lieux de mémoire*)². Такав концепт подразумева места, зграде,

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 30. маја 2008. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Захваљујући радовима социолога Годора Куљића Србија је у току са савременим кретањима у овој области. Комплетан преглед развоја културе сећања у: Годор Куљић, *Култура сећања*, Београд, 2006. Куљић је културу сећања дефинисао на два начина: 1) збирни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости. 2) међугранска научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости (стр. 10).

² Pierre Nora, *Realms of Memory*, Volume 1, Columbia University Press, 1996.

споменике, традиције тј. сва она места и процесе где се „национална осећања кристализују“ и где делују невидљиве везе које утичу на културни идентитет.³

Октобар 1915. године

Једно од најтежих искушења за житеље Београда у Првом светском рату, десило се октобра 1915. године. Под командом фелдмаршала Макензена, немачке и аустроугарске трупе снажно су напале Београд, и после три дана жестоких сукоба успеле да поразе српску војску. Борбе су биле без милости, са пуно драматичних обрта. Гранатирање Београда, калибрима до тада невиђеним на балканском ратишту, искрцавање нападача на обале Саве и Дунава, наизменични јуриши на Дунавском кеју, Ади Циганлији и Топчидеру, само су неки од момената ове битке.

Једна од кључних тачака одбране била је и Београдска тврђава. Плато на коме се налазе две београдске цркве доминира обалом реке, па су браниоци разместили део своје артиљерије у близини цркве Ружице. Од пешадијских јединица, на зидине, око цркава, размештен је Сремски добровољачки одред.⁴

„Горњи град био је стављен под најјачу ватру непријатељске тешке артиљерије. Непријатељ је тукао наше батерије, од којих већина више није ни постојала, тукао је и неке наше замишљене резерве, којих такође није било. Од силних детонација зидови су дрхтали, а испод Сахат куле, где сам био сместио чету, љуљало се као брод на води. Одмах после 12 часова дође под Сахат кулу и командир батерије, која је била поред цркве Ружице, и вели: ја заврших борбу! Испуцао сам сву муницију!“⁵

Кључни пробој извеле су немачке јединице, пробивши се, преко Аде Циганлије, ка Бановом Брду. Тиме је успешна одбрана на Дунавском кеју и Београдској тврђави постала беспредметна, па су се тамошње трупе евакуисале не би избегле заробљавање.

Током борби, изглед тврђаве заувек је промењен. Многе грађевине по којима је утврђење било познато заувек су нестале. Парадоксално, први авионски снимци тврђаве, а често и једини многих грађевина, начињени током извиђања терена и зарад подешавања артиљеријске ватре. Тако су, убрзо по снимању, многе грађевине уништене.⁶ Црква Свете Петке је сасвим уништена, док је од цркве Ружице остала рушевина.

Након Првог светског рата, текао је процес уређења и обнове Београдске тврђаве. Захваљујући различитим иницијативама Источно подграђе⁷ попримило је облик споменичког комплекса, па је тако и молитвена улога овог простора обогаћена. Две цркве су и пре рата биле специфичне по омиљености међу београд-

³ Исто.

⁴ Сремски добровољачки одред чинили су, углавном Срби, пребегли из Аустро-Угарске у жељи да помогну српске ратне напоре. Одред је уништен током октобарских борби око Београда.

⁵ Група аутора, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 438.

⁶ Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 2006, стр. 23. Слободан Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, књига 1, Београд 2005, 486.

⁷ Источно подграђе је стручни израз којим археологија и архитектура обележавају простор око цркве Ружице.

ским верницима, али сада је њихов симболички простор додатно проширен за читав један низ слојева о којима ће касније бити више речи.

Спој војних споменика и цркава не представља реткост како у Србији тако и у свету. Мир верских објеката близак је тишини која прати размишање над палима у рату. Пре анализе комеморативне улоге ових цркава треба нагласити да међу научницима, који се баве проучавањем војних гробаља и споменика, преовлађују два приступа. Први, под утицајем постмодернизма, инсистира да су сви садржаји присутни на споменику, као и сам чин подизања, руковођени идеолошким, државним или националним разлозима, са коначним циљем политичке мобилизације. Недостатак овог приступа, нарочито долази до изражаја код анализе споменика Првог светског рата. Индустријски карактер овог сукоба значио је потпуни раскид са прошлим традицијама, како по броју настрадалих тако и потребом за утехом великог броја ожалашћених. Тотални карактер Првог светског рата Србију није заобишао, па процена да је 1.500.000 становника Србије страдало у рату, чини неопходним да се приликом студије о војним споменицима има у виду веома интензиван емотивни набој савременика који су подизали костурнице, гробнице и споменике. Најновија истраживања, да би се избегле једностраности, комбинују два поменута приступа.⁸

Проблем уређења српских ратничких гробаља као и других места где су се налазили посмртни остаци представљао је проблем који је узнемиравао јавност Краљевине СХС/Југославије, све до самог краја постојања ове државе.⁹ *Законом о војничким гробљима у земљи и на страни*, из 1922. године, било је предвиђено да се одустане од одржавања великог броја српских војничких гробова, расутих по Европи. Нова идеја подразумевала је да се уложи у ексхумацију и изградњу костурница које би биле украшене пригодним споменицима. Грбови из борби 1914/1915. године, у околини Београда, такође су потпали под поменути закон.

Црква Ружица

Са преласком Београдске тврђаве под српску власт 1867. године обновљена је и црква Ружица. Од тада, постепено, ствара се посебна веза између ове цркве и београдског гарнизона. Богослужење су вршили војни свештеници, а војници су често за своја венчања, молитве и причести бирали баш ову цркву. Израз „војничка црква“ је до 1914. године већ био прихваћен као синоним за цркву Ружицу. Посебно признање овој цркви представљао је податак да је, на празничне дане, на литургију долазио и краљ Петар I Карађорђевић, и говорио да се у овој цркви „најслађе Богу молио“.¹⁰

Након борби из 1915. године, слика разорене цркве допуњена је великом, нексплодираним гранатом која је стајала у близини.¹¹

⁸ Stefan Goebel, *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914 – 1940*. Cambridge University Press, 2007.

⁹ „Један неискупљен завет отаџбине. Гробља Србије на Крфу“ у: *Време*, 29. септембар 1925.

¹⁰ Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970, стр. 90. Аутор је, очигледно имао увид у обиље битне грађе, али нажалост књига не поседује научни апарат, па се сви подаци морају узети са резервом.

¹¹ Исто.

Обнову цркве Ружице започеле су београдске госпође 1921. године, основањем „Одбора за обнову цркве Ружице“, на челу са Милицом Д. Ђирковић.¹² Иницијативи се убрзо придружило и „Удружење резервних официра и ратника“, без чије енергије је било тешко подићи иоле већи споменик.¹³ Обнова је завршена и црква је освећена 11 октобра 1925. године.¹⁴ Мање поправке и радови око уређења су потрајали до 1937. године. Опремање унутрашњости цркве вршено је на најразличитије начине, али увек уз карактеристичну везу са војском. Наиме, Војно-технички завод у Крагујевцу је израдио, од ратног материјала, три полијелеја, три велика чирка за свеће, као и иконе од метала (икону рођења пресвете Богородице и икону светог Георгија).¹⁵ Завод је израдио и две статуе испред цркве од којих једна представља копљаника цара Душана, а друга пешака из Балканских ратова. Фигуре је израдио руски архитекта Никола Краснов, 1924. године.¹⁶ Инвентар цркве допуњен је књигама и иконама насталим у српским војним логорима у Бизерти. Ту су и осам књига за богослужење, које су биле својина Прве српске добровољачке дивизије. Од посебног значаја су и фреске које се налазе унутар цркве. Читав западни зид покрива „Беседа на гори“, овога пута са веома савременимучесницима: војни свештеник Петар Трбојевић, краљеви Петар I Карађорђевић и његов син Александар I, као и руски цар Николај II.¹⁷ Табла на улазу у цркву указује на подршку патријарха Димитрија, краља Александра I као и генерала Стевана Хацића, приликом радова на обнови цркве.

Слика цркве Ружице након борби.

Извор: Архив САНУ 14137/2, Колекција В. Ђорђевића

¹² Исто.

¹³ *Ратнички гласник*, 1924. година, 405.

¹⁴ *Ратнички гласник*, 1925. 55. Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970, 99.

¹⁵ Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970, 99.

¹⁶ Дарко Шаренац, *Паркови, људи, догађаји: београдска скулптура у слободном простору*, Београд 1990, 21.

¹⁷ Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970, 105.

Црква Свете Петке

Пре уништења 1915. године ова грађевина представљала је капелу-земуницу, у веома лошем стању. Како је сасвим страдала 1915. године, заузимањем патријарха Варнаве 1935. године, одлучено је да се крене у изградњу сасвим нове капеле.¹⁸ Изградња је поверена Момиру Коруновићу, угледном српском архитекти, који је већ познат као архитекта Српске Православне Цркве.¹⁹ Црква је освећена октобра 1937. године, а поново је тешко оштећена током савезничког бомбардовања у Другом светском рату.²⁰

Костурница у Јакшићевој кули

Услед жестоких и непрекидних борби значајан део погинулих српских војника није могао да буде прописно сахрањен. У центру Београда као и шире, никло је низ гробаља, која су убрзо заборављена. За велики део војника, услед масовне употребе артиљерије, није се могло утврдити где би могли бити њихови посмртни остаци.²¹ Идеја сакупљања костију погинулих, хришћанске сахране и подизања споменика, јављала се више пута међу разним удружењима. Коначно, 1923. године образован је „Одбор за подизање споменика браниоцима Београда“. Међу члановима одбора било је више угледних личности, попут патријарха Димитрија, Ђорђа Вајферта, супруге Николе Пашића као и неколико министара краљевске владе. Одлука одбора била је да се подигне дом за ратну сирочад.²² Ипак, ова иницијатива се касније не спомиње у познатим изворима. Током 1924. године „Удружења резервних официра и ратника“ објавило је текст у коме подржавају идеју о концентрацији гробова, али не спомињу изградњу сиротиште, већ жељу да се подигне костурница код цркве Ружице. У свом прогласу они кажу да треба: „прикупити растурене кости и сместити их покрај „војничке цркве Ружице“.“²³

Кости српских војника проналажене су до касних тридесетих, у околини тврђаве. Приликом радова на уређењу Савског шеталишта 1927. године, нађено је мноштво трагова битке: посмртни остаци, реденици, чизме, оружје. Већина ових предмета није сачувана што је изазвало немоћан гнев преживелих учесника битке.²⁴ Уређење Савског шеталишта 1927. године подразумевало је и реконструкцију Јакшићева куле.²⁵ Још 60 скелета у српским униформама је откривено 1934. године, приликом радова на изградњи подвожњака недалеко од тврђаве, о чему сведочи и табла подигнута унутар пролаза.²⁶ Министар Војске и Морнарице је 1925. године подржао идеју да се „у граду београдском код цркве Ружице подигне достојна гробница у коју би се пренеле раштркане кости наших палих хероја, како би за будућа поколења остао вечити и видан споменик спомен српске

¹⁸ Исто.

¹⁹ Александар Кадивијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996.

²⁰ Душан Кашић, *Света Петка и њена капела на Калемегдану*, Београд 1987.

²¹ Група аутора, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, стр. 377.

²² *Ратнички гласник*, 1923. година, стр.105.

²³ *Ратнички гласник*, 1924. година, стр. 405.

²⁴ Група аутора, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, стр. 438.

²⁵ Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, стр 293.

²⁶ Данашња улица Тадеуша Кошћушка. Таблу је поставило „Удружење бранилаца Београда“ 1934. године.

славе и херојства“.²⁷ Међутим, убрзо се појавио још један пројекат изградње костурнице, који је одвукао пажњу јавности са Калемегдана. Наиме, 1926. године рађа се идеја да се на Новом гробљу подигне велика костурница у коју би се сместили посмртни остаци већине од 5000 погинулих бранилаца.²⁸ Дакле, стварана су два места концентрације посмртних остатака бранилаца Београда. Следећи познати податак везан за Јакшићеву кулу је из 1928. године, када је Министар вера одобрило средства за довршење костурнице у Горњем граду, па се може тврдити да је недуго затим костурница завршена.²⁹ Улаз у костурницу украшен је специфичним спомеником: направљен је крст од топовских цеви, изнад кога се налази ловоров венац.

Место сећања

Анализа наведених података упућује на неколико важних феномена који задиру у више друштвених процеса. Веза Српске Православне Цркве и српске војске чини се посебно интересантном. Географска блискост цркве Ружице и београдског гарнизона је пре повод него узрок овако блиске повезаности. Разлог сарадње пре и после Првог светског рата, може се наћи у учењу хришћанске цркве. Бесмртност душе и васкрсење морали су бити посебно интересантни професионалним војницима, који су смрт прихватили као сасвим реалну опасност професије. Може се рећи да је упорност бранилаца морала бити додатно стимулисана физичком близином грађевине која им је толико значила, па је термин „одбрана земље“ попримио крајње опипљив, посебно снажан смисао. Питање односа црквеног учења и војничког заната може се поставити и на примеру употребе материјала за украшавање цркве Ружице. Крст начињен од топовских цеви, највероватније заробљених, поставља више питања. Да ли је овакав материјал неумесан са становишта учења хришћанске цркве? Са друге стране поступак се може тумачити као преображај убојитих предмета, одузимање њихове смртоносне функције и претварање оружја у симбол страдања. У сваком случају полијелеји и вазне, који се налазе у цркви Ружици, направљени од артиљеријских чаура, као да још једном подвлаче све расправе о ставу хришћанства према рату.³⁰ Украси од оружја упућују на још неколико појава.

Пажњу привлачи податак да су скоро сви предмети израђени од артиљеријских оруђа, који су употребљена у Првом светском рату. Топови пробрађени у крст, чауре у вазне, упућују на идеју да је шок који је створила немачка артиљерија 1915. године наставио да живи у свести преживелих. Један од преживелих је записао: „Осећа се мирис барутног сумпора, смрад запаљених ствари и прашина здробљене земље“.³¹ Чини се да је мучан утисак непрекидних експлозија произвео одређену оптерећеност која је тражила начина да се испољи. Предмети са патином битке били су испомоћ сећању, али истовремено представљали су и врсту

²⁷ *Ратнички гласник*, 1925. година, стр. 55.

²⁸ *Ратнички гласник*, 1926. година, стр. 403.

²⁹ *Ратнички гласник*, 1928. година, стр. 195.

³⁰ Расправама унутар хришћанских цркава о ставу према рату видети: Ernest Kantorowicz, “Pro Patria Mori in Medieval Political Thought” у *American Historical Review* 3 (1951): 472-492; Борислав Гроздић, *Православље и рат. Прилог проучавању схватања Срба о рату*, Београд, 2001.

³¹ Група аутора, *Агионија Београда у светском рату*, Београд 1931, 482.

каналисања накупљених емоција. Треба истаћи да је део материјала потицао и од плена заробљеног у бици, стога се употреба оружја у обнови цркве може тумачити и као симбол победе: оружје којим је срушена црква, сада када је непријатељ поражен, коришћено је као материјал за њену обнову.

Композиција „Христова беседа на гори“ од значаја је за разумевање односа династије Карађорђевић и Српске Православне Цркве. Присутност убијеног руског цара на фресци такође је битна. Учвршћивање ауторитета династије допуњено је истицање привржености Русији царског периода. Појављивање Николаја II на фресци могло би да се тумачи и као захвалност Срба за политичку и војну помоћ током рата. Наиме, део снага у одбрани Београда чиниле си руске, француске и британске снаге. Ове трупе су биле симболичне по броју, али битне због своје специјализације.³²

Скулптуре два војника, из потпуно различитих епоха, могу се протумачити као објава једног читавог политичког програма српске државе. Балканским ратовима, али и Првим светским ратом, у свести савременика, обновљено је Душаново царство. Оно што је средњевековни копљаник изгубио повратио је војник са шајкачом и опанцима: „На неки начин памћење враћа оно што је изгубљено.“³³ Две веома удаљене епохе повезане су један низ и нуде јасно објашњење циљева рата. Такође, симетрија фигура готово да упућује на ред уместо послератне пометње која мора да је мучила савременике.³⁴ Два војника могу се тумачити и као стражари, што упућује на поистовећивање елита Краљевине Југославије са улогом заштитника Истока од новог немачког продора.³⁵

Војник испред цркве није једина веза са средњим веком. Читав амбијент Београдске тврђаве упућује на тај период. Обнова цркава, посебно цркве свете Петке рађена је по узорима старе рашке архитектуре с намером да се уклопи у амбијент средњевековне тврђаве.³⁶ Александар Кадивијевић сматра да је архитекта Коруновић, приликом израде цркве Свете Петке, свесно одустао од изградње монументалног објекта не би ли цркву Свете Петке уклопио у средњевековни амбијент.³⁷

Дуготрајност обнове цркава и изградње костурнице упућује на финансијску немоћ, али и неорганизованост државе. Све је препуштено приватној иницијативи, што је, чини се, довело до ривалства различитих пројеката. Идеје су варирале од изградње сиротишта, па до подизања споменика чија је висина била једини параметар вредности.³⁸ Сукоб две концепције није случајан и задира у саму сушти-

³² У питању су биле артиљеријске и ваздухопловне јединице, као и бродови за полагање мина.

³³ Тодор Кулић, *Култура сећања*, Београд 2006, 9.

³⁴ „Споменик је предмет који намеће значење и ред изван временског и хаотичног искуства савременог живота.“ Yu-Fu Tuan, “The significance of Artifact” у *Geographical Review* 70 (1980): 462-472.

³⁵ Десанка Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918 – 1923*, Београд 1979.

³⁶ Александар Кадивијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 83; О доприносу, две цркве, амбијенту средњевековља пише и археолог Марко Поповић, наведено дело, 293; Феномен средњевековља и Првог светског рата посебно је обрадио Стефан Гебел, наглашавајући потребу савременика за континуитетом историје између средњег века и прве половине 20. века. Stefan Goebel, наведено дело.

³⁷ Александар Кадивијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 83.

³⁸ Једна од идеја је била да се крст направљен од заплених аустријских топовских цеви смести у близини цркве Ружице, на високо камено постоље, како би се споменик видео „из врло велике даљине“. *Ратнички гласник*, 1928. година, стр. 195.

ну виђења значаја војног споменика. Питање је да ли ће споменик базирати свој значај само на „светим“ функцијама или ће имати и „употребну вредност“. Поједини аутори сматрају да је хуманост крајњи циљ комеморације, па се спомеником не жели само обележити несвакидашњи догађај, већ циљ подразумева и побољшање услова живота људи.³⁹ Отуд идеја да се споменици употпуне библиотекама, болницама или сиротишћима. Чињеница да Београд није никада добио сиротиште, везано за изгинуле браниоце 1915. године, говори која је концепција превагнула.

Још један детаљ везан за две београдске цркве указује на психолошко стање бранилаца, али и на огромну улогу Цркве када је у питању борбени морал. Извор Свете Петке пресушио је пре битке, што је протумачено као лоше знамење.⁴⁰ На другом положају, на Ади Циганлији, појава комете, ноћу између 6. и 7. октобра 1915. године деловала је подстицајно на морал: „То је била велика сјајна звезда, са читавим снопом зрака, што их је као реп остављала за собом. Глава јој је била управљена к нама, а реп је остајао у Аустрији... А они су сви о ‘барјактуши’ говорили с убеђењем људи, који у томе виде ‘прст Божији’ тај небески знак ваљао нам је више но најкитњастиви говор командира, јер се из очију војника читала њихова дубока вера у победу...“⁴¹

Идеја да се централна костурница подигне на Новом гробљу као да је узнемирила део ветерана, па је 1930. године мања група преживелих бораца обележила годишњицу борби у Горњем граду, на своју руку, не чекајући „Удружење резервних официра и ратника“ које је успоставило својеврстан монопол на комеморације.⁴² Ова подвојеност сведочи о различитостима у виђењу значаја појединих догађаја, али и о својеврсном ривалству око тога ко има право да тумачи прошлост. Последње значајније комеморативно окупљање, испред цркве Ружице, одиграло се 17. јуна 1935. године. У питању је скуп која открива неколико важних појава. Наиме, те године откривено је, приликом радова на уређењу цркве Ружице, 20 скелета у српским униформама. Одржана је заупокојена архијерејска литургија у цркви Ружици, затим свечани помен, којем се су присутвовали и представници краљевске породице. Свечани помен је одржан по три обреда: источно-православном, католичком и муслиманском обреду.⁴³ Овакво шире поимање помена може се тумачити на два начина. Први би указивао на верску толеранцију која је владала у новооснованој држави. Ипак, пракса приликом војних комеморација није подразумевала овакав приступ. Наиме, Сремски добровољачки одред имао је у свом саставу и неколико муслимана добровољаца. Како су добровољци већ били регрути аустроугарске војске, њихов прелазу у српску војску третиран

³⁹ James M. Mayo, “War Memorials as Political Memory” у *Geographical Review*, Vol. 78. No. 1 (Jan., 1988): 62-75.

⁴⁰ Душан Кашић, *Света Петка и њена капела на Калемегдану*, Београд 1987, стр. 13; Интервју са старешином цркве оцем Радомиром Поповићем.: <http://www.novosti.rs/code/navigate.php?Id=14&status=jedna&vest=103252&datum=2007-05-02>, Приступљено страници: 16. септембара 2008.

⁴¹ Никола Марковић, „Од копиле кочицу и побег зрно од кукуруз“. Сујеверје у српској војсци током Првог светског рата, у *Годишњаку за друштвену историју*, свеска 1- 3, 2007, 65.

⁴² *Ратнички гласник*, 1930. година, стр 402.

⁴³ Архив Југославије, фасцикла 74, фонд 242.

је као велеиздаја. Чини се да је део заробљених добровољаца обешен код саме цркве. Двојица од убијених су били муслимани.⁴⁴

Изградња костурнице у Јакшићевој кули била је посебно пригодна за процес сакрализације нације. Браниоци чије „кости су узидане у темеље државе“⁴⁵ посматрани су као залог будућности, али и као пример који има јасну васпитну улогу. Мученичка слава требало је и да ојача темеље нове државе: „Нека ово место буде свето за сав наш народ и нека је слава мученицима који су пали за своју веру и своју отаџбину“ биле су речи патријарха Димитрија испред споменика браниоцима Београда, на Новом гробљу, 1929. године.⁴⁶

Српска Православна Црква је успела да, упркос огромним проблемима, сачува успомену на догађаје из 1915. године.⁴⁷ Сачувана је историјска целина која је доказ да се на том месту десило нешто несвакидашње што се не сме заборавити. Самим опстанком успомене створена је и могућност за интерпретацију прошлих догађаја. Вредности које споменик симболизује могу да се тумаче на различите начине. Сећања могу да подстакну „наплату“ дугова из прошлости, али она могу да буду и опомена на ужасе рата. Учење хришћанске цркве има огроман утицај на начин тумачења симболике споменика. Да ли ће се хришћанско учење посматрати само као антидот болу и смрти и на тај начин третирати рат као део природног поретка ствари или ће оно, својом смирености и утехом допринети разумном сагледавању прошлости?

⁴⁴ Душан Иванчевић, наведено дело, 97, 145; Број обешених који Иванчевић наводи, поклапа се са бројем који спомињу документи Архива Југославије, фасцикла 74, фонд 242.

⁴⁵ Група аутора, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, стр. 374.

⁴⁶ *Политка*, 1929, 7.

⁴⁷ Колико је успомена на ову битку угрожена сведочи и податак да се изнад костурнице налази угоститељски објекат: „Кула“.